

Urbán Bálint

A NEMZETTŐL A FEKETE KÖNYVEKIG

*A kortárs portugál próza archeológiája
és Gonçalo M. Tavares regényei*

A portugál regény elismertsége és jelentősége egyre növekszik az utóbbi évtizedekben a globális világirodalmi térben. Az, hogy az európai kontinensen gazdaságilag és kulturálisan félperiferikusnak számító Portugália irodalma a 21. századra betagozódott a planetáris rendszerre szélesedő világirodalom diskurzusába, és annak komoly nemzetközi figyelemmel kísért elemévé vált, nemcsak a világirodalom fogalmának mélyreható átformálódásával és a perifériák irányába tanúsított fokozott érzékenységgel hozható összefüggésbe, hanem egyúttal magának a portugál prózának a fejlődésével, diverzifikálódásával és átalakulásával is magyarázható. Az új évezred tehát komoly változást hozott el egyfelől a portugál irodalom szerkezetében, másfelől pedig a világirodalom és a portugál irodalom viszonyában, hiszen Portugáliának végre sikerült kiszakítani magát a több évszázados kulturális elszigeteltségből és beilleszkednie a kulturális cserefolyamatok globalizált rendjébe.¹ Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a portugál regény beépülését a nemzetközi irodalmi körforgásba, elengedhetetlennek tűnik egyrészt a portugál prózairodalom fejlődéstörténetének rövid áttekintése az utóbbi évtizedek tükrében, másrészt pedig a kortárs portugál regény néhány jellegzetességének számbavétele – jelen írásban ezekre teszek kísérletet. A portugál próza szerkezetváltásainak végigkövetése után Gonçalo M. Tavares szövegein keresztül mutatom be a kortárs portugál regény sajátos világát. Tavares, amellet, hogy a 21. századi portugál prózairodalom kiemelt és nagy hatású szerzője, akinek könyveiben paradigmaticus módon jelennek meg a kortárs portugál regény poétikájának és politikájának sajátosságai, jelenleg a nemzetközileg leginkább beágyazott és olvasott portugál író, műveit több mint harminc nyelvre lefordították, *Jeruzsálem* című regénye bekerült a 2012-es kánonalkotó jellegű *1001 Books You Must Read Before You Die* reprezentatív válogatásába, nevét

1 Earl FITZ, *Internationalizing the Literature of the Portuguese-Speaking World*, Hispania 85. (2002/3.), 442.

pedig rendre ott találjuk presztízsertékű nemzetközi irodalmi díjak *shortlistjén*.

Az elmúlt évtizedek portugál prózairodalmának történetét két markáns esztétikai és ideológiai törésvonal strukturálja. Az irodalmi tér első nagy átalakulása az 1974-es forradalomhoz és az azt követő demokratizálódási folyamathoz köthető, míg a második nagy váltás az ezredforduló tájékán ment végbe. A 1974-es forradalom nem csak egy közel fél évszázadon át fennálló diktatúra és az általa működtetett, egyszerre konkrét és diszkurzív elnyomógépezet összeomlását hozta el, de egyúttal egy komoly episztemológiai törést is jelentett a portugál kultúra történetében, ami alapjaiban rendezte át a nemzet önértésének hagyományos mintázatát.² A demokráciába való átlépés értelemszerűen a kulturális tér és az abban működő irodalmi mező lényegi átformálódását is elhozta. Véget ért az irodalmi termelést bénító cenzúra, felszívódtak a kulturális életet keretező és szervező ideológiai narratívák, átalakult és piaci alapon kezdett el működni a könyvkiadás és a könyvterjesztés, új kánonalkotó igényű irodalmi díjak (mint például a Portugál Írószövetség Nagydíja és a Camões-díj) kezdték el kanalizálni az irodalmi életet.

Az 1974-es forradalom utáni irodalmat, mindazonáltal, Carlos Reis olvasatát követve a posztmodern tendenciák kiteljesedésének fényében célszerű értelmezni.³ A posztmodern paradigma gyors térnyerése a portugál irodalomban azonban történetileg elválaszthatatlan a portugál regény nagyobb ívű átalakulási folyamatától, mely az 1950-es évek végén kezdődött és mintegy másfél évtizeden át kísértette a diktatúra egyoldalú kulturális logikáját, valamint az 1940-es évek óta domináló neorealista kánont. Eduardo Lourenço, a nemzetközileg is elismert portugál irodalom- és eszmetörténész, egy sokat hivatkozott tanulmányában Álvaro de Campos örököseiként azonosította a posztmodern meggyökereződését előkészítő szerzőket. Nem véletlen, hogy Lourenço Fernando Pessoa legmodernistább és egyben esztétikailag legradikálisabb heteronímjét emlegeti az 1960-as években felbukkanó fiatal szerzőkkel kapcsolatban, hiszen az olyan regényírók, mint Almeida Faria, Rubem A., José Cardoso Pires, Augusto Abelaira, Fernanda Botelho, vagy éppen Maria Gabriela Llansol, az avantgárd

2 Gerson Luíz ROANI, *Sob o vermelho dos cravos de Abril – Literatura e Revolução no Portugal contemporâneo*, Revista Letras 64. (2004/1.), 16.

3 Carlos REIS, *O Post-modernismo e a Ficção Portuguesa do Fim do Século = História Crítica da Literatura Portuguesa. Vol IX. (Do Neo-Realismo ao Post-Modernismo)*, szerk. Carlos REIS, Verbo, Lisboa, 2005, 287.

dinamikáját idéző forradalmisággal bontották meg a regnáló neorealista próza strukturáit. Az egzisztencializmus, a szürrealizmus és a *nouveau roman* hatásait tükröző, olykor szélsőségesen modernista szövegek nem csak a neorealizmus lineárisan szerveződő, minél nagyobb transzparenciára és objektivitásra törekvő narratív sémáit forgatták fel, de egyúttal háttér fordították a politikailag elkötelezett irodalom ideáljának is.⁴ A portugál próza átalakulása tehát Álvaro de Campos követőinek regényeivel kezdődik az 1960-as években. Ezekben az esztétikailag meglehetősen szubverzív szövegekben a már említett francia tendenciák mellett ott vibrál az európai modernista prózahagyomány nagy öröksége is. A késő modernség [*late modernism / modernismo tardio*] paradigmájával azonosított szerzők,⁵ bár nem képezték még olyan meghatározó erőt az irodalmi térben, mely át tudta volna strukturálni annak szerkezetét, jelentőségük több szempontból is kiemelkedő. Egyfelől, miként már utaltam rá, előkészítették a terepet a posztmodernnek, mely értelemszerűen csak a diktatúra és a diszkurzív szabályozás összeomlása után tudott kiteljesedni, másfelől pedig szakítottak a realista regény poétikájával és politikájával. A realizmus paradigmája a portugál irodalomban kiemelt jelentőségű volt és hatalmas gravitációs erővel bírt a századforduló óta, elsősorban a legnagyobb, világirodalmi szempontból is jelentősnek számító regényíró, Eça de Queirós munkásságának köszönhetően. A realista ábrázolásba vetett bizalmat és a realizmus uralmát a prózában nem rengette meg komolyan az avantgárd forradalma. Bár az első modernista generáció tagjai (Fernando Pessoa, Mário de Sá-Carneiro és Almada Negreiros) írtak néhány, a realista kód megbontására épülő prózai szöveget, a regényt nem sikerült teljesen elszakítani a 19. század nagy polgári paradigmájának poétikai örökségétől. A realizmus esztétikai ideológiája így a századfordulótól átívelt az 1930-as évek végén felbukkanó, erőteljesen átpolitizált, nagy mozgalmi hagyományt életre hívó neorealizmusig, mely az 1950-es évekre egyeduralkodó irodalmi diskurzusává vált a portugál prózának.

Lukács György regényelméletével összhangban Miguel Real arra hívja fel a figyelmet az 1960-as évek prózairodalmára jellemző késő modernista kísérletezés és a realista princípiumoktól való erőteljes eltávolodás kapcsán, hogy mindez szoros összefüggésben áll a salazari

4 Eduardo LOURENÇO, *Uma literatura desenvolvida ou os filhos de Álvaro de Campos = O Canto do Signo. Existência e literatura (1957–1993)*, Editorial Presença, Lisboa, 1993, 255–268.

5 Marcelo G. OLIVEIRA, *O Período Ausente: Modernismo Tardio na Ficção Portuguesa Contemporânea (1949–1978) = A Primazia do Texto. Ensaio em Homenagem a Maria Lúcia Lepecki*, szerk. Marcelo G. OLIVEIRA – Petar PETOV, Esfera do Caos, Lisboa, 2011, 358–359.

diktatúra lassú felbomlásával, a politikai rendszer egyre egyértelműbb tarthatatlanságával.⁶ Az 1960-as évek Portugáliában is a régóta fennálló társadalmi és politikai struktúrák megkérdőjelezésének évtizede volt, a diktatúra azonban nem vett tudomást az egyre több irányból megfogalmazott rendszerkritikáról, nem volt hajlandó változtatni működés módjában. Pedig az egyik utolsó ázsiai gyarmat, Goa elvesztése, az egymást követő diáklázadások, az újmarxista ideológiák feltartóztathatatlan terjedése az értelmiség körében, valamint az afrikai gyarmatok megtartásáért folytatott többfrontos háború [*guerra colonial*] mind abba az irányba mutattak, hogy a diktatúra a szétesés határán áll. A regény elfordulása a hagyományos, realista regényformától tulajdonképpen a salazari rendszer nagy narratívájának válságát szimbolizálja. Az átlátható regénystruktúra, a lineáris történetmondás és a szilárd, mindentudó narrátori pozíció megbontása és behelyettesítése a tér és az idő egységét szétfeszítő, modernista narratív technikákkal, meta-narratív konstrukciókkal és az elbeszélői pozíció megsokszorozásával tulajdonképpen egy, a politikai válságot tükröző esztétikai válasz volt.

Az 1974-es forradalom után kiteljesedő posztmodern formailag alapvetően az 1960-as évek regényirodalmának poétikai vívmányaira támaszkodik, azokat variálja és bővíti tovább immáron a modernség berekesztődésének pozíciójából, politikájában azonban felülírja a késő modern szerzők kozmopolita ihletettséggű közönyét a nemzeti identitás és az azt szervező ideológiák kérdésének játékba hozásával.⁷ A jelentős poétikai újítások ellenére az 1960-as évek generációja az erőteljes cenzúra miatt nem tematizálta sem az elnyomást, sem a diktatúra szimbolikus valóságát konstruáló nagy történeteket, sem az értelmetlen gyarmati háborút, nem fogalmazott meg kritikákat a társadalom és a gazdaság állapotát illetően, sokkal inkább egyfajta hermetikus, apolitikus irodalmat kultivált. A diktatúra és a cenzúra hatalmából való kiszabadulásnak köszönhetően az 1974 utáni regény politikai dimenziói azonban nem csak felerősödtek, de egyúttal kiemelt fontosságra tettek szert. A forradalom és az azt követő demokratizálódási folyamat következményeképpen megindult a diktatúra valóságának irodalmi feldolgozása. A salazari rezsim borzalmaival való szembenézés jegyében nem csak az elnyomás különböző tapasztalatai kerültek tematizálásra,

6 Miguel REAL, *Geração de 90. Romance e Sociedade no Portugal Contemporâneo*, Campo das Letras Editores, Porto, 2001, 55–56.

7 Ana Paula ARNAUT, *Post-Modernismo no Romance Português Contemporâneo*, Almedina, Coimbra, 2002, 70.

de az 1960-as éveken átívelő véres gyarmati háború is. Az afrikai frontokon (Angola, Mozambik, Zöld-foki-szigetek, Guinea) folyó értelmetlen gyarmati konfliktus fikcionalizálása, így a portugál posztmodern egyik jelentős regényvariánsává nőtte ki magát. Komoly változást jelentett emellett a női írók egyre intenzívebb jelenléte az irodalmi életben, mely ugyanúgy elválaszthatatlan a diktatúra összeomlásától, mint a hatalmi gépezet működésének és a gyarmati harcoknak a tematizálása. A salazari rendszer hagyományos társadalomfelfogásában a nő szerepe és mozgástere meglehetősen korlátozott, a feleség-háziaszony-anya háromszög korlátai közé szorított volt. Női írók tulajdonképpen csak az 1960-as évek késő modernista hullámával jelentek meg az irodalomban. Az 1974-es forradalom után immáron komoly női irodalommal számolhatunk, mely nem csak a nő sajátos helyzetének értelmezésére tett kísérletet a portugál társadalomban, de egyúttal az *écriture féminine* logikája alapján a posztmodern regény poétikáinak gazdagításához is jelentősen hozzájárult.⁸

A posztmodern próza legmarkánsabb diskurzusa Portugáliában mindazonáltal a történelmi tematika és a nemzeti identitás problémaköre körül kristályosodott ki. A nemzeti történelem újraírására és a kulturális identitás újraértelmezésére tett kísérletek az ország önértésében bekövetkező komoly változásokra, a nemzeti identitás megkérdőjeleződésére vezethetőek vissza. Az 1974-es forradalom, ahogy azt már korábban jeleztem, egy igazi, bachelard-i értelemben tételeződő epiztemológiai törést jelöl a portugál kultúra, politika, gazdaság és társadalom történetében. 1974 nem csak a salazari diktatúra szétesését, valamint az ország kulturális és politikai elszigetelődésének végét jelentette, de értelemszerűen a gyarmati háború felfüggesztését és az afrikai kolóniák függetlenedését is elhozta. A gyarmatrendszer felbomlása ellehetetlenítette annak a kontinenseken átívelő, birodalmi identitásmodellnek a fenntartását, mely a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás kezdete óta mintegy ötszáz éven át meghatározta Portugáliát. A portugál nemzet identitása a *reconquista* és az azt követő gyarmatosítási folyamat következtében arra a fantáziára alapozódott, hogy a portugál egy kiválasztott nép, melynek feladata a kereszténység és az európai kultúra terjesztése a világban.⁹ Az újkori gyarmatosítás pionírjaként ez a mesianisztikus fantáziákat mozgató Portugália épített ki az európai nemze-

8 Isabel Allegro de MAGALHÃES, *O Tempo das Mulheres: a Dimensão Temporal na Escrita Feminina Contemporânea*, Imprensa Nacional – Casa da Moeda, Lisboa, 1987, 193–194.

9 Eduardo LOURENÇO, *Portugal como Destino seguido de Mitologia da Saudade*, Gradiva, Lisboa, 1999, 14–15.

tek közül először több kontinensre kiterjedő gyarmatbirodalmat. Megkérdőjelezhetetlen kulturális identitásának alapját és legitimációját így a gyarmatok biztosították. Az afrikai államok függetlenedése a birodalmi identitásnak ezt a fél évezredes narratíváját bontotta meg. A 15. században a lisszaboni kikötőkből kihajózott karavelláknak 1974-ben szimbolikusan vissza kellett térniük az anyaországba, azaz Portugáliának több évszázados gyarmati létezés után vissza kellett térnie önmagához, a nemzet elvesztette azt a plurikontinentális birodalmi pozícióját, melyhez a salazari rendszer az általános dekolonizációs tendenciák ellenére foggal-körömmel ragaszkodott, és az eredeti európai nemzeti territóriumra redukálódott.¹⁰ Az identitásválságot tovább mélyítette Portugália csatlakozása az Európai Gazdasági Közösséghez a 80-as években. A felvilágosodás és a modernitás gazdasági és társadalmi projektjét elbukó Portugália a félperiferikus régiók közé lett besorolva az újkor átrendeződő Európájában.¹¹ Ebből a nemzettudatot több évszázada kísértő félperiferikus helyzetből, melyet csak súlyosbított a salazari rendszer tudatos kulturális és politikai elszigetelődése Európától, az ország egyik pillanatról a másikra a kontinens vezető gazdasági hatalmainak körében találta magát. A demokratizálódási folyamattal járó társadalmi, gazdasági és kulturális változások mellett tehát Portugáliának egy összetett geopolitikai újrapozicionálódással is szembe kellett néznie. Mindezen változásoknak köszönhetően, ahogy arra Eduardo Lourenço rámutatott egy nagy hatású esszéjében, közel egy évezredes történelmében először, a megrendíthetetlennek tűnő kulturális identitással (azaz hiperidentitással) bíró nemzet nem tudja pontosan, hogyan határozza meg önmagát, identitása elbizonytalanodik, az önértését legitimáló nagy narratívák ugyanis egytől egyig felszívódtak.¹²

A több évszázadon át fennálló identitásmodell ezen mélyreható megrendülése arra kényszerítette Portugáliát, hogy újraértelmezze és újrainrja egyfelől az identitását fenntartó és legitimáló átideologizált történelemképet és történeti narratívákat, másfelől pedig a hősiességes nemzet képét alakító kulturális mítoszokat. Mindennek fényében nem csoda, ha a forradalom után átalakuló portugál próza legjellegze-

10 Isabel Allegro de MAGALHÃES, *Capelas imperfeitas: Configurações Literárias da Identidade Portuguesa = Entre Ser e Estar: Raízes, Percursos e Discursos de Identidade*, szerk. Maria Irene Ramalho – António Sousa Ribeiro, Afrontamento, Porto, 2001, 310.

11 Boaventura de Sousa SANTOS, *Pela Mão de Alice. O Social e o Político na Pós-modernidade*, Afrontamento, Porto, 1999, 58.

12 Eduardo LOURENÇO, *Portugal como Destino seguido de Mitologia da Saudade*, Gradiva, Lisboa, 1999, 68.

tesebb műfaja a posztmodern történelmi regény, illetve a historiográfiai metafikció lett. José Saramago, António Lobo Antunes, Mário Cláudio, Augusto Abelaira, Almeida Faria, Teolinda Gersão és Agustina Bessa-Luís regényei, hogy csak a legismertebb szerzőket említsük, a hatalom átideologizált nézőpontjából szerveződő történelem nagy narratíváját és az identitást alátámasztó nemzeti mítoszokat kérdőjelezzik meg és írják újra. A posztmodern történelmi regény a totalizáló erejű metanarratívák irányába tanúsított lyotard-i gyanú,¹³ a modernitás alapengelyét képező teleologikus és racionális haladás, valamint az azt legitimáló modern szubjektum csődjének¹⁴ csapásvonalában megbontja a nemzeti történelem hivatalosan szentesített, dicsőséges és egyoldalú nagyelbeszélését. Portugália és a portugál regény esetében a történelemmel és annak mitizált verziójával szembeni abszolút bizalmatlanság nem csak a posztmodern állapot decentralizációs jellegzetességeire és az identitás megrendülésére vezethető vissza, de szoros összefüggésben van azzal is, hogy a diktatúra saját pozíciójának politikai legitimációjára és a gyarmatrendszer erőszakos fenntartására használta a nemzeti történelem dicsőséges diskurzusát és az abból kifejlődött mitikus narratívákat. A posztmodern decentralizációs ideológiájának jegyében íródtó történelmi tematikájú regények ennél fogva vagy egy marginális-excentrikus nézőpontot érvényesítve tesznek kísérletet a heroikus nemzeti történelem nagyelbeszélésének megbontására, vagy a paródia eszközével közelítenek a mitizált múlthoz. Előbbire a legjobb és egyúttal a legismertebb példát az 1998-ban Nobel-díjjal is elismert José Saramago könyve, *A kolostor regénye* szolgáltatja, melyben a mafrai kolostor épülése a 18. században a történelemből kiszorított marginális szubjektumok nézőpontjából kerül elbeszélésre, de említhetjük még Mário de Cláudio *Peregrinação de Barnabé das Índias* [Barnabé indiai bolyongásai] című művét, mely Vasco da Gama Indiába tartó hajójúrtját követi végig a nagy történelmi esemény hagyományos elbeszélésében elnémított hangok segítségével. Cláudio regénye már a történetírási metafikció területére utal minket, hiszen a könyv nemcsak Gama utazását és az azt mitikus státuszba emelő nemzeti eposzt, Luís de Camões *A lusiadák* című 16. századi heroikus elbeszélő költeményét írja újra több, a hatalom és a hivatalos történelem körén kívül álló szereplő perspektívájából, hanem egyúttal a portugál történetírás olyan megha-

13 Jean-François LYOTARD, *A posztmodern állapot* = Jürgen HABERMAS – Jean-François LYOTARD – Richard RORTY, *A posztmodern állapot*, Századvég, Budapest, 1993, 82.

14 Gianni VATTIMO, *La fine della modernità*, Garzanti, Milano, 2011, 176.

tározó szerzőinek szövegeivel is párbeszédbe lép, mint Fernão Lopes és Fernão Mendes Pinto.¹⁵ Linda Hutcheon olvasatában a posztmodern történelmi regény legjellegzetesebb formája a historiográfiai metafikció. A kanadai irodalmár elgondolásának kiindulópontja a történelem és a történetírás alapvető diszkurzivitása. Hutcheon szerint az önmagát az igazság letéteményesének beállító történetírás ugyanúgy ki van téve a jelölési folyamat és az interpretáció esetlegességeinek, mint a fikcionális művek, nem kezelhető többé az igazság autentikus és megkérdőjelezhetetlen kinyilvánításaként. A történetírási metafikció ebből az alaptételből kiindulva egyfelől kihangsúlyozza a történelem diszkurzív jellegét, nyelvi konstruáltságát, másfelől pedig rámutat annak fikcionális karakterére, elválaszthatatlanságára a fikció világától.¹⁶ Az olyan regények, mint José Saramago *Lisszabon város ostromának históriája*, vagy Augusto Abelaira *O Bosque Harmonioso* [Dallamok erdeje] című műve különböző történelmi dokumentumokat hoznak játékba az elbeszélés fikcionális szintjeivel, metanarratív kapcsolatba lépnek a történelmi forrásokkal, és a különböző történelmi idősíkok folyamatos csúsztatásával kikezdi a történetírás lineáris-teleologikus szemléletét.

A történelmi narratívák újraértelmezésével párhuzamosan, ugyanabból a dekonstrukciós logikából kiindulva a nemzeti mítoszok is a posztmodern próza érdeklődésének homlokterébe kerültek. Portugália esetében a nemzeti mítoszoknak már a nemzet megalapításától kezdve kiemelt szerepük volt a kulturális és a politikai identitás kialakításában és legitimálásában. Saját történelmét Portugália mindig is mitizált formában reprezentálta és élte meg, így korántsem meglepő, hogy a történelem mellett a nemzeti mitológia kérdésköre lett a posztmodern próza másik nagy tematikus irányvonala. A mítoszok újraértelmezése és újraírása a legtöbb esetben a paródia keretei között valósult meg. Almeida Faria, António Lobo Antunes és Manuel da Silva Ramos regényeiben az olyan nagy nemzeti mítoszok, mint az Észak-Afrikában eltűnt Sebestyén király története, a portugál tengerészek mitikus utazásainak krónikája, vagy a legnagyobb nemzeti költő, Luís de Camões kalandos életútja, ironikus távolságtartással vannak kezelve és parodikus módon íródnak újra.

15 Teresa Cristina CERDEIRA, *Dos vícios e virtudes da História na ficção = Literatura e História – Actas do Colóquio Internacional realizado na Faculdade de Letras do Porto de 13 a 15 de Novembro de 2003*, szerk. Maria de Fátima MARINHO, Faculdade de Letras do Porto Departamento de Estudos Portugueses e Estudos Românicos, Porto, 2004, 158–159.

16 Linda HUTCHEON, *A poetics of postmodernism. History, Theory, Fiction*, Routledge, New York – London, 1995, 93.

Ahogy azt az alábbiakban igyekszem kimutatni, az 1974-es forradalom után kialakuló posztmodern regényt elsősorban az identitás, a történelem és a nemzeti mítoszok összefüggő kérdésköre mozgatta. A forradalom és az ezredforduló közötti időszakot ennek fényében nevezhetjük akár a nemzet paradigmájának. Mindazonáltal az 1990-es évek végén a portugál regényben megfigyelhető egyfajta eltávolodás a nemzeti tartalmaktól. A nemzet paradigmájáról való leválás egyfelől a portugál identitáshoz és múlthoz kapcsolódó tematikák túltermelésével és az irodalmi tér ezen tartalmakkal való telítődésével hozható összefüggésbe. A forradalmat követő két évtizedben a kulturális diskurzust ugyanis szinte kizárólagos módon a nemzeti identitás kérdése foglalkoztatta, melynek köszönhetően értelemszerűen létrejött egyfajta telítődés a kultúrában és az irodalomban ezen témák tekintetében. Másfelől viszont az ország geopolitikai helyzetének és a világirodalmi térnek egymással szinte párhuzamosan folyó komoly átstrukturálódásával a portugál irodalom, ahogy azt már korábban jeleztem, betagozódott a világirodalmi rendszer globális körforgásába. Ennek a beilleszkedésnek a legeggyértelműbb és legszimbolikusabb eseménye José Saramago munkásságának elismerése az irodalmi Nobel-díjjal 1998-ban. Saramago, a díj felhajtóerejének köszönhetően, a nagy pályatárrsal, António Lobo Antunesszel egyetemben a portugál regény nemzetközileg legelismertebb szerzőjévé vált. A két nagy szerzőóriás életműve irányába tanúsított nagyfokú nemzetközi figyelem valószínűsíthetően ugyanolyan termékenyen járult hozzá a nemzeti paradigmától való elforduláshoz, mint az identitást tematizáló tartalmakkal való túltelítődés. Az eltávolodás a nemzet múltjának, jelenének és jövőjének kérdéskörétől Saramago életművén belül is megfigyelhető. Míg az 1980-as évek műveinek középpontjában egytől egyig a történelemmel való viszony áll, addig az 1990-es évek végén kirajzolódik egyfajta váltás az életművön belül, a regények hátat fordítanak Portugáliának, és sokkal inkább a társadalom, a kultúra és a szubjektum univerzális kérdéseivel kezdenek el foglalkozni.¹⁷

A Saramago-életművön belül megfigyelhető irányváltással analóg módon a 21. század portugál prózája is hátat fordít a nemzeti identitás és a nemzeti múlt kérdésének. A 2000-es évek elején felbukkanó új írógeneráció (Gonçalo M. Tavares, José Luís Peixoto, Jacinto Lucas Pires, João Tordo) szövegei már nem foglalkoznak a történelemmel,

17 PÁL Ferenc, *Saramago olvasatok. Kísérlet José Saramago regényeinek befogadás szempontú elemzésére és az olvasói befogadás lehetőségeinek vizsgálatára*, Equinter, Budapest, 2014, 298.

nem érdekeltek a kulturális identitás újrafogalmazásában, és nem próbálják lépten-nyomon újraértelmezni és újraírni a múltat. Az úgynevezett 21. századi generáció [*geração XXI*]¹⁸ képviselői jellemzően a 70-es években születtek, így nincs közvetlen tapasztalatuk sem a diktatúráról, sem az ideológiai gépezet működéséről. Egy emancipált, demokratikus világban nőttek fel, melyben a kulturális javak szabad áramlását nem korlátozta semmilyen cenzúra vagy államhatalom. Irodalmi és kulturális referenciáik, hatásaik ennél fogva lényegileg különböznek a diktatúra évei alatt szocializálódott szerzők referenciáitól. Egyfelől az irodalmi kánon, melyből táplálkoznak, jóval eklektikusabb, nemzetközibb és inkább világirodalmi, másfelől pedig előszeretettel merítenek a magas irodalom és a magas kultúra rezervátumán kívül elhelyezkedő populáris kulturális formákból, mint például a krimi, a rockzene vagy éppen a thriller és horrorfilmek világa. Az új évezred regényíróinál megfigyelhető emellett a prózanyelvnek a megváltozása is. Az előző generáció reprezentatív figuráinak (elsősorban a már említett Saramago és Lobo Antunes) barokkos nyelvezetét egy egyszerűbb, közvetlenebb nyelvhasználat váltja fel, a számtalan alá- és mellérendelő szerkezettel dúsított, sokszor labirintikus szintaktikai szerveződések helyett szikárabb és rövidebb mondatszerkezetek kerülnek túlsúlyba. A portugál regénynek ez az átalakulása mindezek mellett elválaszthatatlan egy komolyabb irodalomszociológiai változástól. Az új évezredre az író és az irodalmi mű hagyományos státusza Portugáliában is megváltozott, az író többé már nem az elnyomás ellen küzdő vagy a nemzet reprezentációit újraalkotó felelős értelmiségi, ahogy az irodalmi mű is kiszakad a magas kultúra közegéből, elveszti exkluzív, intellektuális auráját. A könyvkiadás egyre inkább ki van téve a piaci igényeknek, a terjesztés nagy része 1998 óta pedig a FNAC üzlethálózat boltjaiban és webshopjaiban összpontosul, melyek jellemző módon a könyvek mellett cd-ket, dvd-ket, számítástechnikai és egyéb, a tömegszórakoztatáshoz kötődő elektronikus eszközöket is árulnak. Mindezekkel összhangban az utóbbi évtized legtöbb eladott példányszámmal rendelkező szerzője az a José Rodrigues dos Santos, aki újságíróból és az egyik vezető portugál tévécsatorna esti híradójának bemondójából vált az ország legsikeresebb regényírójává. Fordulatokban bővelkedő, izgalmas cselekményszövéssel operáló és gazdag, bár sokszor kissé felületes ismeretanyagot mozgató, intellektuális lektűr-krimije miatt

18 Jane TUTIKIAN, *A debilidade do humanismo (A narrativa portuguesa e o século XXI)*, *Literatura em debate* 2017/20., 12.

csak a portugál Dan Brownként hivatkozott dos Santos népszerűsége azonban nem csak Portugáliára korlátozódik, regényeit számtalan nyelvre lefordították, és rendre nagy példányszámban kerülnek eladásra.¹⁹

Miguel Real meglátása szerint az új évezred portugál regénye egy velejéig kozmopolita és urbánus regény, mely már nemcsak a nemzeti olvasóközösségnek íródik, hanem a globalizált világirodalmi olvasót is megszólítja.²⁰ A nemzeti paradigmából a kozmopolita paradigmába való átlépéssel szimbolikus módon a regénytér is elhagyja Portugáliát és a portugál gyarmati múlt tereit. João Tordo krimistruktúrákat mozgató és elsősorban az észak-amerikai próza hagyományából táplálkozó regényei hol az Egyesült Államokban, hol Észak-Európában, hol egy atlanti-óceáni szigeten, *Bom Inverno* [Kellemes tél] című könyve esetében pedig Budapesten játszódnak. Afonso Cruz *Para onde vão os guarda-chuvas* [Hová tartanak az esernyők] című regényének cselekménye egy imaginárius közel-keleti kultúrában bomlik ki, míg a *Kokoschka Babája* elsősorban a II. világháború bombázásaitól sújtott Drezdában játszódik, de a regény egy másik idősíkjára a monarchiabeli Bécs és Budapest jellegzetes tereibe vezeti el az olvasót. Nagyjából ugyanez a közép-európai kronotoposz köszön vissza a *Festó a mosogató alatt* című regényében is, melynek kiemelt helyszíne Prága. Jacinto Lucas Pires és José Luís Peixoto szövegei sokszor idő- és térreferenciáktól megfosztott disztópikus valóságokban mozognak, Valter Hugo Mãe *Desumanização* [Elembertelenedés] című regényének helyszíne pedig Izland. A 21. századi generáció legtermékenyebb és nemzetközileg legelismerőbb szerzője, Gonçalo M. Tavares előszeretettel választ helyszínnek meg nem nevezett európai városokat. Rövid, aforizmatikus fejezetekből építkező, több mint tíz könyvből álló, *O bairro* [A kerület] gyűjtőnév alá rendezett könyvsorozata egy fiktív város kellőképpen bizarr lakónegyedében játszódik, melynek lakói a világirodalom és az eszmetörténet meghatározó alkotóinak nevét viselik (Valéry úr, Calvino úr, Brecht úr, Breton úr, Swedenborg úr), mindazonáltal korántsem azonosíthatóak egyértelműen a név viselőjével. Nagy hatású, *O Reino* [A birodalom] címmel ellátott tetralógiájának helyszíne pedig egy névtelen közép-európai városra korlátozódik, egy, a lakosság életét felforgató háború alatt és az azt követő traumatizált periódusban. A szereplők olyan, elsősorban

19 Magyar fordításban összesen tizenhárom könyve érhető el, így José Saramago után magasan a legtöbb kiadott könyvvel rendelkező portugál szerző hazánkban.

20 Miguel REAL, *O romance português contemporâneo 1950–2010*, Editorial Caminho, Alfragide, 2012, 22–23.

germán eredetű neveket viselnek, mint Theodor Busbeck, Klaus Klump, Lenz Buchman, Obst Hinnerck, Leo Vast, Ulrich Gomperz, ami arra enged következtetni, hogy valahol a háború sújtotta Németországban vagy Ausztriában járunk. Ezt leszámítva a könyvek nem adnak semmilyen konkrét referenciát sem a helyet, sem az időt illetően. Az azonban már az első könyvtől egyértelmű, hogy egyrészt a II. világháború tragikus eseményeinek térdejében járunk, másrészt pedig egy holokauszt utáni kulturális térben, melynek szembe kell néznie a haláltáborok által a világra szabadított gonosz és a barbárság örökségével. Tavares nem a borzalmak realista és referenciális ábrázolásán keresztül közelít az emberiség történetének legszörnyűségesebb katasztrófájához. Regényei sokkal inkább allegorikus módon idézik meg a tragédiát és annak továbbgyűrűzését a társadalomban és a kultúrában.²¹ A borzalmak reprezentációjának kérdéséhez való viszonyát ennek fényében a sokat idézett adornói gondolatok határozzák meg, melyek értelmében a haláltáborok alapjaiban kérdőjelezik meg az irodalmi, illetve bármilyen reprezentáció hagyományos formáit. „Adorno gondolati rendszerében a realista próza annak a nem-identikus másság dominálását megcélzó készletének és gyűlöletnek az egyik kulturális formája, melynek legautentikusabb jelölője maga a haláltábor.”²² Tavares tehát a konkrét referenciákat elhagyva allegorikusan idézi meg a barbárság univerzumát, regényei így nem illeszthetők bele a holokausztirodalom kategóriájába,²³ mindazonáltal allegorikusan felidézik és tematizálják a holokauszt és mindezekelőtt az ahhoz vezető modernitás tapasztalatát. A tetralógia kötetei tulajdonképpen a modernitás ellentmondásos diskurzusának alaptengelyeit hozzák mozgásba. Az első regény az *Um homem Klaus: Klump* [Egy ember: Klaus Klump] a háború, a második könyv, az *A Máquina de Joseph Walser* [Joseph Walser gépe] a technika, illetve az ember és a gép

21 Pedro Quintino de SOUSA, *O reino desencantado: literatura e filosofia nos romances de Gonçalo M. Tavares*, Edições Colibri, Lisboa, 2010, 54.

22 David MILLER, *After Epic: Adorno's Scream and the Shadows of Lyric = The Bloomsbury Companion to Holocaust Literature*, szerk. Jenni ADAMS, Bloomsbury Publishing, London – New York, 2014, 76.

23 Az egyetlen konkrét utalás a haláltáborokra a *Jeruzsálem* című harmadik és a tetralógia szempontjából központi regényben jelenik meg. A könyv egyik főszerzője, Theodor Busbeck, nagyra becsült orvos és kutató, hosszú éveken át tanulmányozza valamilyen szabályszerűséget keresve a kegyetlenség és a brutalitás legkülönbözőbb megnyilvánulásait a történelemben. Kutatásainak értelemszerűen kitüntetett terepét képezik a haláltáborok. Tudományos értekezésének megírásához különböző forrásokot és archív anyagokat használ fel. Bár a regényszöveg nem jelöli, Busbeck – és ezáltal maga a regényszöveg is – hosszú passzusokat idéz készülő munkájában Hannah Arendt *The Image of Hell* [A pokol ábrázata] című, a haláltáborokról szóló, 1946-os esszéjéből.

viszonyát, a központi *Jeruzsálem* az agambeni biopolitika jegyében az elkülönítés és az elzárás mechanizmusait tárgyalja az elmegyógyintézet, a börtön és a haláltáborok térmetaforáinak segítségével, míg az utolsó *Tanuljunk meg imádkozni a technika korában* a hatalom és az ideológia, illetve a hit és a weberianus módon varázstalanított, racionális világ viszonyának kérdéseit közelíti meg. Ami tehát összeköti a regényeket az azonos helyszínen, a visszatérő szereplőkön és az egységes szenvtelen, szikár és minimalista nyelvhasználaton kívül, az nem más, mint a modernitás inherens negativitásának mítosza, melyet Adorno és Horkheimer felvilágosodás-kritikája, Arendt esszéi a gonosz banalitásáról és Hilberg a zsidóság szisztematikus elpusztítását taglaló nagy ívű történeti munkája alapoz meg. A modernitásnak ezen kritikus olvasata szerint a Harmadik Birodalom, a haláltáborok és a részletesen megtervezett-megszervezett, ipari népiertás tulajdonképpen a modernitás mozgását meghatározó racionalitásra vezethetőek vissza. Tavares regényei pedig a modernitásnak ezt a kérlelhetetlen negativitását és kegyetlenségét járják körül. Mindennek fényében nem csoda, hogy a tetralógia a Birodalom gyűjtőnév mellett – mely egyszerre hozza játékba a Harmadik Birodalom racionalizált gonoszságát és Lars Von Trier azonos című, bizarr kórházsorozatának nyomasztó, irracionális hangulatát – fekete könyvek [*livros pretos*] alcímmel ellátva és sallangmentes, fekete borítóval került kiadásra. A fekete szín egyfelől a regények tragikus alaptónusát, az etika és a humánus hagyományos formáinak felszívódását jelöli, másfelől pedig visszautal a modernitás projektjének leggyalázatosabb eredményére, az iparizált népiertásra és a borzalom reprezentálhatatlanságának kérdésére.²⁴

Bár Tavares a világirodalmi tér jelentős kortárs szerzője, és esszéisztikus, filozófiatörténeti referenciákkal teletűzdelt könyvei lépten-nyomon az európai kultúrkör történelmének és gondolkodásának kérdéseire és lehetséges irányaira reflektálnak, a magyar befogadói közegben tulajdonképpen ismeretlen, annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedben három könyve is megjelent magyar fordításban (*Jeruzsálem, Tanuljunk meg imádkozni a technika korában, Tánckönyv*). Tavares életműve így egyfajta nagy olvasatlanként [*the Great Unread*]²⁵ kísérti a magyar befogadói

24 Adorno meglátásában a feketeség, a fekete szín az egyik legadekvátabb esztétikai válasz a holokauszt szörnyűségére. Lásd Theodor Wiesengrund ADORNO, *Ästhetische Theorie = Gesammelte Schriften. Vol 1. Philosophische Frühschriften*, Luchterhag Literaturverlag, Darmstadt, 1998, 65–67.

25 Margaret COHEN, *The Sentimental Education of the Novel*, Princeton University Press, Princeton, 1999.

közeget. A recepció hiánya meglátásom szerint a magyar világirodalomkritika azon problémáival és elégtelenségeivel hozható összefüggésbe, melyeket Zelei Dávid hangsúlyozott ki és elemzett részletekbe menően *Létezik-e világirodalom-kritika ma Magyarországon?* című tanulmányában.²⁶ Mindazonáltal őszintén bízom benne, hogy előbb vagy utóbb a magyar kritikai közeg is felfigyel egy ilyen horderejű és világirodalmi jelentőségű kortárs szerzőre, és rajta keresztül a kortárs portugál regényre.

26 ZELEI Dávid, *Létezik-e világirodalom-kritika ma Magyarországon = Világtalanul – Világirodalom-kritika Magyarországon*, Fiatal Írók Szövetsége – Jelenkor, Budapest–Pécs, 2015, 9–29.